

СЕКЦІЯ 8
ГРОШІ, ФІНАНСИ І КРЕДИТ

УДК 336

Алескерова Ю.В.
*доктор економічних наук, доцент,
Вінницький національний аграрний університет*

Мараховська Т.М.
*кандидат економічних наук, доцент,
Вінницький національний аграрний університет*

**ФІСКАЛЬНИЙ ПОЛІТИКА РОЗВИТКУ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ****FISCAL MECHANISM OF SOCIO ECONOMIC AREAS OF UKRAINE****АНОТАЦІЯ**

У статті розкрито, що фіскальна політика реалізації в соціально-економічній сфері складається з так званої дискреційної фіскальної та автоматичної політики. Проаналізовано реформи для громадян України, які неможливо проводити, якщо не зрозуміло, яким чином держава буде забезпечувати розвиток людського капіталу, та те, що економічне зростання супроводжувалося посиленням диференціації доходів між дохідними групами, а також за регіональною та професійною ознаками. Сформульовано авторське бачення змістовних характеристик фіскальної політики розвитку соціально-економічної сфери України, визначено аспекти важливості в даному напрямку. Доведено, що соціально-економічна політика як ключова складова політики держави офіційно завжди включалася в Україні до числа її найперших пріоритетів.

Ключові слова: фіскальна політика, соціально-економічна сфера, інфляція, політика держави, реформи.

АННОТАЦИЯ

В статье раскрыто, что фискальная политика реализации в социально-экономической сфере состоит из так называемой дискреционной фискальной и автоматической политики. Проанализированы реформы для граждан Украины, которые невозможно проводить, если не понятно, каким образом государство будет обеспечивать развитие человеческого капитала и то, что экономический рост сопровождался усилением дифференциации доходов между доходными группами, а также по региональному и профессиональному признаку. Сформулировано авторское видение содержательных характеристик фискальной политики развития социально-экономической сферы Украины, определены аспекты важности по данному направлению. Доказано, что социально-экономическая политика как ключевая составляющая политики государства официально всегда включалась в Украине в число ее самых первых приоритетов.

Ключевые слова: фискальная политика, социально-экономическая сфера, инфляция, политика государства, реформы.

ANNOTATION

Reveals that fiscal policy implementation in socio-economic sphere is the so-called discretionary fiscal policy and automatic. The analysis of reform for the citizens of Ukraine that can not be performed if it is not clear how the state will ensure the development of human capital and the fact that economic growth was accompanied by increasing income differences between income groups, as well as regional and professional characteristics. Author's vision fiscal policy content characteristics of the socio-economic sphere of Ukraine, certain aspects of importance in this area. It is proved that the socio-economic policy as a key

component of official policy has always included in its Ukraine among the first priorities.

Keywords: fiscal policy, socio-economic sphere, inflation, government policy reforms.

Постановка проблеми. До загальних закономірностей розвитку сучасного суспільства слід віднести об'єктивний процес посилення соціальної орієнтації економічних систем, підпорядкування економічної політики завданням розвитку людини. Як наслідок, у відповідності з новою домінантою соціально-економічних відносин посилюється роль і значення соціальної функції держави. Оцінка соціального стану українського суспільства, яка пов'язана із проведенням АТО на сході країни, швидким темпом інфляції та окупацією Криму, свідчить про те, що основні соціальні ризики досягли масштабів, які можуть становити реальну загрозу національній безпеці держави, що є наслідком не тільки системної кризи, що супроводжує трансформаційні процеси в Україні, але й недосконалості державного управління соціальними процесами у суспільстві, які пов'язані із частими змінами в уряді та керівництві країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблеми фіскальної політики в соціально-економічній сфері висвітлені у роботах О. Бадрака, С. Гриневич, Т. Грицюк, Я. Жаліла, Д. Нікітенка, С. Юрія та ін. Однак вирішення проблеми підвищення ефективності фіскальної політики в соціальній сфері, усунення наявних недоліків фіскального механізму вимагає подальших досліджень у даному напрямку. Що ж стосується досліджень їх впливу на соціальний розвиток суспільства, то вони обмежуються вивченням окремих його аспектів, найчастіше це – добробут та соціально-економічний захист населення.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На даному етапі залишається невирішеним питання визначення місця

механізму реалізації фіскальної політики в соціально-економічній сфері. У більшості праць українських вчених аналіз фінансових інструментів державного регулювання не виходить за межі економічної системи.

Мета статті полягає у дослідженні сутності фіскальної політики та її проблем у механізмі її реалізації в соціально-економічній сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фіскальна політика реалізації в соціально-економічній сфері складається з так званої дискреційної фіскальної та автоматичної політики.

Під дискреційною політикою розуміють свідоме регулювання державою оподаткування і державних витрат з метою впливу на реальний обсяг ВВП, зайнятість, інфляцію, економічний ріст. Як правило, дискреційну фіскальну політику можна прогнозувати в різні періоди економічного циклу.

У період спаду стимулююча дискреційна політика складається із:

- 1) збільшення державних витрат;
- 2) зниження податків;
- 3) поєднання росту державних витрат із зниженням податків (з урахуванням того, що мультиплікаційний ефект зростання державних витрат більший, ніж мультиплікаційний ефект зниження податків).

Така фіскальна політика в соціально-економічній сфері призводить фактично до дефіциту бюджету, але забезпечує скорочення падіння виробництва.

В умовах інфляції при надлишковому попиті стримуюча дискреційна фіскальна політика складається із:

- 1) зменшення державних витрат;
- 2) збільшення податків;
- 3) поєднання скорочення державних витрат із зростаючим оподаткуванням (з урахуванням того, що мультиплікаційний ефект зменшення державних витрат більше, ніж мультиплікаційний ефект росту податків).

Така політика орієнтується на позитивне сальдо бюджету. Безумовно, це абстрактна схема поведінки парламенту й уряду, і механізм дискреційної фіскальної політики далеко не такий простий, оскільки в реальній економіці діють паралельні і різноспрямовані фактори, і зрозуміло, що пошук оптимальної фіскальної політики – це завдання дуже складне.

Автоматична фіскальна політика заснована на системі вбудованих стабілізаторів. Під автоматичним, або вбудованим стабілізатором розуміють економічний механізм, який автоматично реагує на зміну економічного стану без необхідності прийняття певних рішень з боку уряду, здійснення ним певних проектів. До основних вбудованих стабілізаторів відноситься зміна податкових надходжень. Сума податків залежить від величини доходів. Тому в періоди активного росту ВВП податкові надходження автоматично зростають (при прогресивній системі оподаткування), що забезпечує зниження купівельної спроможності і стримує економічний ріст. І, навпаки, в періоди спаду податкові надходження автоматично зменшуються, сума вилучених доходів також зменшується, тобто поступово збільшується купівельна спроможність в економіці, що стримує спад.

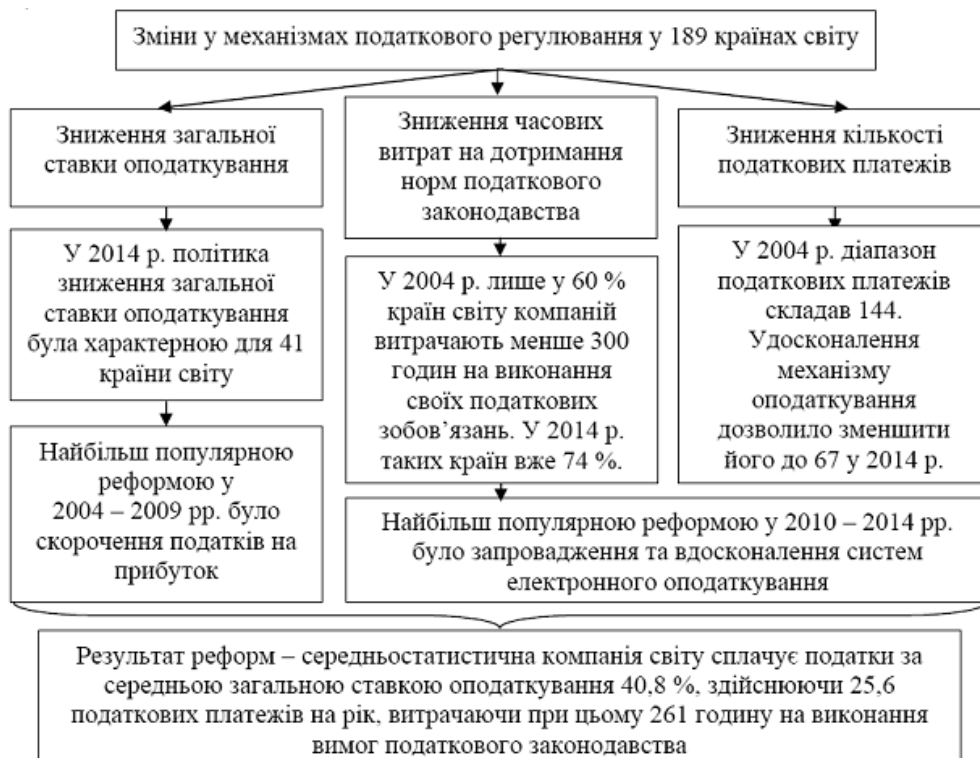

Рис. 1. Зміни фіскальної політики в країнах світу

Соціально-економічна політика як ключова складова політики держави офіційно завжди включалася в Україні до числа її найперших пріоритетів. Завдяки Угоді про асоціацію та Плану дій з лібералізації візового режиму рік тому Україна отримала дорожню карту реформ. Але реалізація передбачених реформ не завжди відповідає очікуванням як європейців, так і пересічених українців. Особливе занепокоєння викликає соціально-економічна політика, яка завжди знаходиться позаду реформаторських зусиль офіційних реформаторів, як від громадянського суспільства, так і від держави.

Реальні реформи для громадян України неможливо проводити, якщо не зрозуміло, яким чином держава буде забезпечувати розвиток людського капіталу. Економічне зростання супроводжувалося посиленням диференціації доходів між дохідними групами, а також за регіональною та професійною ознаками.

На рисунку 1 зображено зміни фіскальної політики в країнах світу.

З нашої точки зору, основна проблема соціально-економічної політики в Україні полягає в її хибному сприйнятті як засобу пом'якшення негативних соціальних наслідків активного розвитку ринкової економіки, «компромісного рішення» задоволення соціальних потреб суспільства за рахунок фіскального обмеження сприятливості умов розвитку приватного бізнесу. Подібний підхід сформував в економічній політиці України певний антагонізм між завданнями економічного та соціального розвитку. Як наслідок, сформувалася тенденція до вирішення нагальних питань соціальної сфери за рахунок відкладення вирішення завдань розвитку.

Для зменшення податкового тягаря на доходи працівників за рахунок підвищення ставки ЄСВ було б доцільним, як свідчить досвід Польщі, на таку ж суму збільшити їм зарплату.

Позитивно вплинуло б на оптимізацію соціальних витратків і створення єдиного Соціального фонду на базі чотирьох позабюджетних державних цільових фондів, оскільки їх функції досить часто пересікаються, а рівень ефективності витрачання коштів з цих фондів значно нижчий, ніж з бюджету.

Комплексний аналіз динаміки соціальних витратків багатьма експертами свідчить про загальне збільшення фінансування соціальної сфери. Так, з 2000 по 2012 рр. питома вага соціальних витратків у загальній структурі витратків збільшилася з 39,2% у 2000 р. до 60,7% у 2012 р.

Незважаючи на загальне збільшення фінансування соціальної сфери рівень добробуту населення залишається низьким, що підтверджують показники бідності в Україні. Так, у період з 2000 по 2012 рр. рівень бідності, за оцінками експертів, коливався в межах 26-28%, хоча опитування населення дають значно більшу цифру (близько 40%). Значною мірою це пов'язано з тим, що 42,3% коштів осно-

вних програм державної соціальної підтримки потрапляють до 30% найбідніших, а решта надходить до різних страт, включаючи найбагатшу децильну групу [12, с. 62].

У структурі доходів Зведеного бюджету України протягом останніх років мала місце тенденція до зростання частки податкових надходжень: з 73,3% у 2007 р. до 81,8% у 2013 р., а у їхній структурі – зростання непрямих податків: з 41,9% від загальної суми доходів Зведеного бюджету в 2007 р. до 50,3% у 2013 р., що свідчить про посилення податкового тиску на незаможні верстви населення. У структурі видатків Зведеного бюджету України у 2013 р. найсуттєвішими статтями витрат стали соціальний захист (28,7%), освіта (20,1%), економічна діяльність (10,1%), охорона здоров'я (12,2%) [13, с. 11].

Для удосконалення соціальної політики та зменшення відцентрових тенденцій новий уряд України повинен провести децентралізацію, в тому числі й у фінансовій сфері. Частина податків, які раніше направляли в державний бюджет, необхідно залишити на місцях для збільшення місцевих витрат, як це було зроблено у постсоціалістичних країнах, які вступили до ЄС. Сьогодні, як показують події в Криму та на Сході України, вкрай важливо виявити нові підходи до фіскальних відносин, щоб зупинити відцентрові тенденції у нашій країні.

Причому важливо знайти такі перерозподільчі механізми, які були б справедливими у соціальному та фіскальному плані для всіх регіонів України.

Пенсійне забезпечення працівників органів місцевого самоврядування доцільно надавати з місцевих бюджетів, як і виплати регресних відшкодувань, тоді місцева влада не була б зацікавлена у створенні робочих місць з важкими умовами праці в регіоні.

На наш погляд, підґрунтям для нагромадження системних суперечностей між завданнями економічного та соціального розвитку стали наступні чинники:

1. Низька ефективність та надмірна витратність соціальної сфери. Це пов'язане з нерформованістю системи управління, відпливом кваліфікованих кадрів через низький рівень заробітної плати, відсутністю механізмів цільового надання соціальних послуг, тривалим недоінвестуванням, а відтак – зруйнованістю основних фондів тощо.

2. Переважно фіскальний характер фінансування соціальної сфери. Нерозвиненість механізмів диверсифікації надання соціальних послуг та стихійність у запровадженні платного сегменту цієї сфери обумовили надмірне фінансове навантаження на державний та місцеві бюджети при розпорошенні та низькому контролі за цільовим використанням отримуваних бюджетних коштів;

3. Можливість для суб'єктів господарювання здобуття конкурентних переваг за рахунок нехтування соціальною відповідальністю. Прак-

тика соціально відповідального ведення бізнесу досить повільно набувала поширення серед вітчизняних підприємств. Зловживання можливостями повільного збільшення заробітної плати в трудонадлишкових регіонах чи сегментах ринку праці, збереження несприятливих умов праці, екологонебезпечних способів виробництва нерідко обумовлювали збереження значної конфліктності у стосунках між бізнесом та працівниками, бізнесом і місцевою владою.

4. Відсутність реально діючого ринку праці. Неадекватність механізмів регулювання попиту і пропозиції працівників на вітчизняному ринку праці обумовила структурні деформації в системі професійної підготовки, надлишок фахівців одних спеціальностей та дефіцит – інших, виникнення локальних дефіцитів та надлишків працівників в окремих регіонах, і, як наслідок, зниження ефективності використання трудового потенціалу нації.

5. Відсутність належної динаміки продуктивності праці. Зростання заробітної плати (а відтак, і соціальних відрахувань), яке суттєво перевищило динаміку продуктивності праці, обумовило прогресуюче вилучення потенційних інвестиційних ресурсів підприємств на потреби поточного споживання, що сформувало умови для відтворення цього розриву. Водночас заробітна плата значною мірою втратила стимулюючу функцію оцінки результативності трудової діяльності працівника.

6. Неадекватна структура доходів населення. Надмірна частка соціальних трансфертів, динаміка яких не залежить безпосередньо від рівня економічної активності їх одержувачів, не дозволила встановити належний зв'язок між економічною динамікою та зростанням споживчого попиту. Надто висока диференціація доходів за регіональною та професійною ознаками призводила до сегментації споживчого попиту, виникнення локальних «перегрівів» ринку, що, зрештою, посилювало інфляційний ефект загального зростання доходів.

7. Нерозвиненість механізмів «каналізації» доходів населення в заощадження. Зростаючі доходи, отримувані населенням, навіть ведучи до активного зростання банківських депозитів, де-факто відігравали роль акселератора споживчого кредитування. Зростання інвестиційного кредитування відбувалося значно повільніше, що пригнічувало стимулюючий ефект зростання доходів для економіки країни. На цьому тлі безпосереднє зростання споживчого попиту вело до збільшення потреби в імпорті для його задоволення, що також применшувало стимулюючий ефект цього зростання.

Між тим, ситуація, що склалася в економіці України в останні роки під впливом як світових економічних тенденцій, так і внутрішніх проблем вітчизняної економіки, створила передумови для зміни ситуації.

По-перше, посилення конкурентних викликів для української економіки загострило важ-

ливість максимально ефективного використання доступних ресурсів, в першу чергу – людських. Відтак суттєво посилилась зацікавленість в реалізації потенціалу вітчизняного людського капіталу. Тривалий період недофінансування соціальної сфери обумовив суттєве знецінення цієї складової багатства нації, проте водночас показав практичну важливість інвестування в людський капітал, обумовивши збільшення як приватних, так і державних вкладень.

По-друге, ускладнення ситуації в бюджетній сфері як наслідок впливу світової валютно-фінансової кризи восени 2008 р. обумовило необхідність підвищення ефективності бюджетних видатків, в тому числі – на соціальну сферу. Відтак, очікується підвищення попиту на методики посилення цільового характеру видатків, зменшення непродуктивних втрат тощо.

По-третє, потреба в раціоналізації зайнятості на підприємствах, які опиняються під потужним конкурентним тиском, особливо в умовах звуження ринків збуту в період валютно-фінансової кризи, загострює проблему удосконалення механізмів регулювання пропозиції на ринку праці, підготовки та перепідготовки фахівців, захисту інтересів працюючих та вивільнюваних працівників тощо.

По-четверте, збереження значної інфляційної загрози обумовлює першочерговість механізмів мінімізації інфляційного впливу соціальних видатків та посилення їх позитивного впливу щодо генерації національного економічного зростання.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Виходячи з вищезазначеного, слід констатувати, що в Україні склалися сприятливі умови для переходу від розгляду соціально-економічної політики як неминучого компромісу на шляху економічного зростання та ринкового реформування економіки до усвідомлення її важливої, а в окремих напрямках ключової ролі у формуванні новітніх конкурентних переваг національної економіки. Лише «вбудувавши» соціально-економічну політику нового зразку в механізм економічного зростання в ролі одного з потужних генераторів останнього, видається можливим за сучасних умов зберегти та надалі посилити рівень соціальної орієнтованості економіки України, забезпечити передбачений вітчизняним законодавством рівень соціальних стандартів та їх поступове наближення до європейських показників.

Досягнення такої мети вимагає суттєвої модернізації соціально-економічної політики держави. Основними орієнтирами такої модернізації є наступні.

1. Забезпечення цільового характеру пільг соціального спрямування, виключення можливостей користування такими пільгами осіб, які не мають нагальної потреби в їх отриманні при різкому спрощенні механізмів отримання таких пільг потребуючими категоріями населення. Це вимагатиме:

– монетизації частини пільг з урахуванням зарубіжного, в т.ч. російського досвіду в цьому процесі;

– нормування пільг з урахуванням встановлених норм споживання житлово-комунальних, транспортних, медичних та інших послуг з метою виключення надмірного споживання з їх використанням;

– запровадження єдиного реєстру отримувачів та єдиного електронного обліку прав на отримання пільг, автоматизація процесу надання права на отримання пільги;

2. Підвищення ефективності використання бюджетних видатків на соціальну сферу, забезпечення їх цільового використання. Це, зокрема, передбачає дії на наступних напрямках:

– модернізацію управління установами соціальної сфери (насамперед сфери охорони здоров'я) за рахунок посилення повноважень та ініціативних дій місцевих влад;

– послідовне запровадження страхових заasad в наданні соціальних послуг при беззаперечному та на високому рівні забезпеченні надання базових соціальних послуг за рахунок державного бюджету;

– раціоналізацію фінансування установ соціальної сфери з диференціацією в залежності від їх навантаження, місця розташування, потреб розвитку; збільшення інвестиційної складової соціальних видатків для уникнення неправих втрат соціальної інфраструктури;

– диверсифікацію надавачів соціальних послуг (насамперед у житлово-комунальному секторі) з метою забезпечення максимально ефективного використання видатків центрального та місцевих бюджетів, коштів кондомініумів тощо.

3. Посилення впливу держави на розподіл доходів через фіскальні механізми. Держава має забезпечити вилучення та перерозподіл частини отримуваних в суспільстві високих доходів, враховуючи, що значна частина таких доходів утворилася не завдяки продуктивності їх отримувачів, а через структурну недосконалість вітчизняних ринків.

4. Прискорення процесу впровадження пенсійної реформи з формуванням механізмів інвестиційного використання коштів пенсійних фондів, гарантуванням надійності їхніх вкладень. Це, зокрема, передбачатиме:

– створення системи страхування пенсійних внесків;

– розширення спектру фінансових інструментів, доступних для інвестування;

– завершення формування нормативно-правової бази пенсійного страхування, в тому числі визначення чіткого співвідношення відповідальності державних та недержавних установ пенсійного страхування.

5. Активізація державної політики на ринку праці з метою його якнайшвидшої адаптації до структурних змін, які відбуваються в економіці, та оптимізації використання трудового по-

тенціалу регіонів та країни в цілому. Зокрема:

– забезпечення стратегічної адекватності державного замовлення на підготовку фахівців системами вищої та спеціальної освіти;

– запровадження механізмів оперативної поточної перепідготовки працівників, які вивільняються, або бажають змінити спеціальність за власною ініціативою;

– вжиття заходів щодо підвищення територіальної мобільності працівників;

– розширення мережі соціальних робіт для абсорбції зростаючого числа вивільнених працівників.

6. Заохочення дій, які здійснюються підприємствами щодо підвищення продуктивності праці та супроводжуються відповідним збільшенням доходів працюючих:

– впровадження податкових стимулів інвестиційних процесів, пов'язаних з підвищенням продуктивності використання трудових ресурсів;

– заохочення проведення навчань з підвищення кваліфікації персоналу підприємств, в тому числі середнього та вищого управлінського персоналу, для різних категорій персоналу та галузей економіки такі навчання могли б фінансуватися за рахунок коштів самих підприємств, громадян, центрального чи місцевих бюджетів, а також міжнародної технічної допомоги;

– запровадження практики угод між підприємствами та регіональними центрами зайнятості щодо можливостей пріоритетного працевлаштування працівників, вивільнених внаслідок запровадження підприємствами технологій, які збільшують продуктивність праці та зменшують потребу в персоналі.

7. Здійснення цільових кроків щодо стимулювання розвитку національного виробництва у відповідь на зростання внутрішнього споживчого попиту, зокрема:

– спрощення умов для довгострокового кредитування інвестиційних проектів;

– розбудова інфраструктури внутрішнього ринку, надання інформаційно-методичної підтримки доведення вітчизняної продукції до споживача;

8. Заохочення й розвиток соціальної відповідальності бізнесу:

– запровадження фіскальних засобів заохочення соціальної відповідальності бізнесу;

– активне пропагування цінностей та стандартів соціально відповідального бізнесу;

– державна підтримка національних і міжнародних ініціатив, пов'язаних із соціальною відповідальністю, сприяння запровадженню в Україні міжнародних соціальних стандартів ведення бізнесу;

– запровадження стосунків державно-приватного партнерства, яке полягає у встановленні довгострокових відносин між суб'єктами центральної або місцевої влади та підприємствами чи їх громадськими об'єднаннями з приводу

вирішення важливих для усього суспільства соціально-економічних проблем.

З нашої точки зору, впровадження вищезазначених структурних зрушень спроможне надати позитивний імпульс подальшому розвитку соціальної орієнтації економіки України. Завдяки тому, що така система заходів дозволяє вийти з тупику розвитку, в якому опинилась вітчизняна соціальна політика в умовах валютно-фінансової дестабілізації та посилення бюджетних обмежень, вона може розглядатися як точка консолідації, яка дозволить мінімізувати конфліктність у відносинах між державою, роботодавцями та пересічними громадянами.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Податковий кодекс України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
2. Міністерство фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua>.
3. Гейць В.М. Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015 рр. Національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. – К.: НВУ НБУВ, 2010. – 232 с.
4. Мельник В.М. Фіскальна політика держави в умовах фінансової кризи / В.М. Мельник // Фінанси України. – 2008. – № 11. – С. 11–17.
5. Мельник П.В. Податкова політика України: стан, проблеми та перспективи: [моногр.] / Мельник П.В., Тарантул З.С. – К.: Знання України, 2008. – С. 675.
6. Мельник М.В. Податкове стимулювання науково-технічної та інноваційної діяльності / М.В. Мельник // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми економіки та управління». – 2008. – № 628. – С. 219.
7. Соломенко С.М. Бюджет повної зайнятості та фіскальна політика / С.М. Соломенко // Фінанси України. – 2008. – № 4. – С. 3–12.
8. Швабій К.І. Оподаткування доходів населення: проблеми науки та практики: [моногр.] / Швабій К.І. – Ірпінь: НУ ДПС України, 2009. – С. 180
9. Іванов Ю.Б. Регулятивний потенціал податкової системи України: [монографія] / [Ю.Б. Іванов та ін.]; – Х.: Вид. ХНЕУ, 2009. – 335 с.
10. Податкова політика: теорія, методологія, інструментарій: [навч. посібник] / під ред. Ю.Б. Іванова, І.А. Майбурова. – Х.: ВД «ІНЖЕК», 2010. – 492 с.
11. Бюджетна підтримка та податкове стимулювання національної економіки України: [монографія] / за заг. ред. Л.Л. Тарангул; Нац. унів-т ДПС України. – Ірпінь, К.: Фенікс, 2012. – 532 с.
12. Черенько Л.М. Специфіка формування та прояву нерівності в Україні / Л.М. Черенько // Демографія та соціальна економіка – 2013. – №2. – С. 60–69.
13. Вірченко А.А. Трансмисійний механізм бюджетно-податкової політики в умовах макроекономічної нестабільності: Автореф. дис... канд. екон. Наук: спец. 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки» / А.А. Вірченко. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2014. – 20 с.
14. Hufbauer G. Tax Policy in a Global Economy / G. Hufbauer // Paper for the American Institute of Contemporary German Studies. – Peterson Institute for International Economics [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.iie.com/publications/papers/paper.cfm?ResearchID=365
15. Doing business 2016 / The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. – 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org/~media/GIAWB/Doing%20Business/Documents/Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf>